

Sven Cvek¹

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Jasna Račić²

Centar za mirovne studije, Zagreb

Snježana Ivčić³

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

SFERA RADA U INTERPRETACIJAMA JUGOSLAVENSKIH SUKOBA

Sažetak: Temi jugoslavenskih sukoba pristupamo na temelju istraživanja o događajima u jugoslavenskom kombinatu gume i obuće „Borovo“ u periodu od 1988. do 1991. godine. Vukovarsko „Borovo“, često nazivano i „Jugoslavija u malom“, pruža priliku da se kroz studiju slučaja, na mikrorazini društvenopovijesne analize, dođe do uvida relevantnih za širu problematiku kontinuiteta društvenih sukoba na postjugoslavenskom prostoru. Naš pristup ovoj problematici određen je tezom da se jugoslavenski sukobi događaju u vrijeme uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, te da ova simultanost nije slučajna, već da se radi o povezanim procesima. Krećući od pretpostavke kako u analizi sukoba treba krenuti od perioda prije njihove finalne, nasilne faze, u istraživanju se bavimo pozicijom radnica i radnika kombinata prije rata i njihovim iskustvom krize i dramatičnih društvenih promjena. U analizi ovoga razdoblja, obilježenog socijalnom nesigurnošću, stečajevima i otkazima, vodimo računa o alatima koje su radnici imali na raspolaganju za razumijevanje svoje pozicije i artikulaciju otpora. Pritom, namjera nam je ne samo ponuditi pogled u prošlost, već i intervenirati u sadašnjost: danas, često retrospektivno usmjereni i identitetski utemeljni prijepori između bivših jugoslavenskih država prikrivaju neupitnost njihove zajedničke tranzicijske sadašnjosti i trajnih sukoba koje ista pretpostavlja.

Gljučne riječi: socijalizam, kapitalizam, nacionalizam, Jugoslavija, rad, klasa, identitet

---

1 scvek@ffzg.hr

2 jasna37@gmail.com

3 snjezana.ivcic@gmail.com

UVOD

Na što mislimo kada govorimo o „jugoslavenskim sukobima“? Ako se ovo pitanje doima nepotrebnim a odgovor na njega samorazumljivim, to je zbog ustrajnosti nekih prešutnih pretpostavki u uobičajenim pristupima ovoj temi, kao i zbog (s njima povezanog) selektivnog povijesnog sjećanja postjugoslavenskih društava. Očekivano i razumljivo, jedna od najočitijih pretpostavki svakako je usredotočenost na rat, njegove uzroke i pokušaje saniranja njegovih posljedica. Ona implicira uspostavljanje vremenskoga okvira koji odgovara izbijanju i prestanku ratnih sukoba (u Hrvatskoj, fokus na devedesete), identificiranje najvažnijih protagonista događanja u političkim vodstvima federalnih republika i pokrajina, odnosno novouspostavljenih država na temeljima SFRJ, te svodenje stanovništva bivše Jugoslavije na zasebne etno-nacionalne zajednice, koje obično igraju aktivnu ulogu ostrašćenih nositelja zatumljenih pa oslobođenih „(etno-)nacionalnih identiteta“ ili pasivnu ulogu žrtve, prvo političke manipulacije, a zatim ratne traume. I onda kada je vremenski zamah širi, pa se govori o procesima za koje se smatra da su eskalirali 1991. godine, republički, odnosno etno-nacionalni okvir predstavlja polazište i temelj analize, kao i ključ za razumijevanje šire društvene mobilizacije. Dakako, prilikom interpretacija jugoslavenskih sukoba bilo bi i nemoguće i neproduktivno zaobići politički i institucionalni ustroj tadašnje države, ulogu nacionalističkih politika u eskalaciji sukoba, kao i društvene posljedice rata. No, ovdje se želimo osvrnuti na nešto drugo: na neke nedovoljno reflektirane metodološke pretpostavke dobrog dijela društveno-humanističkog proučavanja jugoslavenskih sukoba, koje uključuju neupitnost nacije kao središnjeg društvenog organizacijskog načela i etničke pripadnosti, sagledane kroz prizmu „identiteta“, kao ključne odrednice društvenih odnosa, te zanemarivanje uvjeta djelovanja širih društvenih slojeva.

Obuhvatan odgovor na pitanje zašto etno-nacionalno i identitetsko predstavljaju tako čvrsto ukorijenjene pretpostavke gotovo svakog retrospektivnog pogleda prema kraju jugoslavenskoga socijalizma zahtijevao bi mnogo opsežnije razmatranje no što smo ovdje u mogućnosti ponuditi. Zato ćemo se vezano za te probleme ovom prilikom ograničiti samo na nekoliko općenitih komentara. U nastavku ovoga teksta više ćemo pažnje posvetiti dominaciji pogleda „odozgo“ u interpretacijama kraja socijalizma, kao i nekim implikacijama ovoga postupka, i to kroz sažet opis društvene transformacije kroz koju su prošla društva proizašla iz bivše Jugoslavije, a kojom se bavimo na primjeru jedne tvornice i jednoga grada. Za početak, recimo tek da dominantna polazišta, koja smo spomenuli, otežavaju sagledavanje historijske kompleksnosti jugoslavenske društvene stvarnosti, ili – konkretnije i polemičnije – onemogućavaju prepoznavanje i kontekstualiziranje onih sukoba koji se nisu odvijali po linijama etnosa ili nacija, a koji se, iako i te kako prisutni i bitni u kasnom socijalizmu, danas tek počinju iznova rasvijetljavati. Svjesni da tekst otvara više pitanja nego što

nudi odgovora, napominjemo da smatramo da se radi o pitanjima koja je potrebno postaviti.

Problemu jugoslavenskih sukoba prilazimo iz specifične, lokalne perspektive, na temelju istraživanja naslovljenog „Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987–1991”, koje se od kraja 2013. provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. Kroz studiju slučaja, cilj nam je istražiti kontinuitete i diskontinuitete između radničkih štrajkova s kraja osamdesetih i nasilnih sukoba iz devedesetih, koji se odvijaju i interpretiraju prvenstveno u etno-nacionalnom ključu. Raspad Jugoslavije rijetko se sagledava u kontekstu početka uspostave kapitalističkih društvenih odnosa u SFRJ: naše istraživanje kreće upravo od ovog procesa kao bitnog elementa tog povijesnog trenutka. U istraživanju polazimo od štrajka u jednom od najvećih industrijskih sistema u bivšoj Jugoslaviji, jugoslavenskom kombinatu gume i obuće „Borovo” iz Vukovara, čiji su radnici na ljeto 1988. svoj štrajk, izazvan mjerama štednje, okončali upadom u Saveznu skupštinu u Beogradu. Zatim pratimo iskustvo vukovarskog radništva do otprilike ljeta 1991, odnosno do izbijanja oružanih sukoba u gradu. Kroz svoj rad pokušavamo opisati poziciju borovskog radništva, ideološki i kulturni materijal koji ono ima na raspolaganju za artikuliranje vlastitog iskustva, kao i političke mehanizme za artikuliranje svojih percipiranih interesa; prije svega, naše istraživanje pokazuje, za artikuliranje otpora sveobuhvatnim reformama kojima su se u to vrijeme počeli uspostavljati kapitalistički društveni odnosi u SFRJ.

Razlog zbog kojega smatramo da na temelju saznanja o jednom posebnom, ali u određenim aspektima reprezentativnom iskustvu možemo doprinijeti diskusiji o raspadu države i sukobima na prostoru bivše Jugoslavije tiče se činjenice da veliki broj postojećih interpretacija marginalizira središnje analitičke momente našega pristupa (o „reprezentativnosti” Borova više u nastavku). Dakle, našu intervenciju valja shvatiti kao nadopunu, a ponegdje i korektiv prevladavajućim tumačenjima kraja jugoslavenskoga socijalizma. S obzirom na to da na ovome mjestu ne možemo ulaziti u sustavan pregled postojećih interpretacija i njihovih slijepih točaka – taj su posao uostalom već temeljito odradili drugi⁴ – u uvodu ćemo se zadržati na općenitim komentarima o nekim prevladavajućim tendencijama, koje jednako karakteriziraju i istraživačke pristupe i politički imaginarij postjugoslavenske današnjice, pokušati uputiti na njihove probleme te reći nešto više o vlastitom pristupu istraživanju i njegovim implikacijama.

Naš pristup problemu društvenih sukoba koji su obilježili kraj socijalističke Jugoslavije uključuje pokušaj rekonstrukcije svakodnevnog iskustva krize jugoslavenskoga radništva, opis klasnih odnosa u kasnom socijalizmu, njihove promjene u trenutku restauracije kapitalizma, kao i klasni aspekt nastanka samostalnih nacionalnih država na ruševinama jugoslavenske federacije. U analizi ove problematike

---

4 Usp. Jović 2001, Dragović-Soso 2008, Bieber et al. 2014.

posegnuli smo za raznovrsnom literaturom: o raspadu Jugoslavije, njezinom političkom i društvenom uređenju, o povijesti Vukovara i Borova, o štrajkovima u osamdesetima, o mjerama štednje i šok terapije koje su ih izazvale, o „demokratskim promjenama” i političkoj i ekonomskoj liberalizaciji, o postsocijalističkoj tranziciji i o ratu u Hrvatskoj. Generalni je zaključak da se postojeća literatura temama koje nas zanimaju bavi tek marginalno, uz neke važne, uglavnom recentnije iznimke.⁵ Ipak, neki su nam konzultirani radovi bili korisniji i bliži našoj istraživačkoj praksi. Ovdje ćemo istaknuti one pristupe koji se u potrazi za odgovorima na pitanja o raspadu SFRJ okreću ekonomiji, pa tako uobičajeno središte interesa premještaju s problema etniciteta i nacionalizma prema strukturnim odnosima u jugoslavenskom društvu i njihovoj transformaciji krajem osamdesetih; i pristupe koji, često uz etnografsku brižljivost, opisuju iskustvo svakodnevnoga života u socijalizmu, posebno u kriznim osamdesetim godinama prošloga stoljeća, te ozbiljnu pažnju posvećuju stavovima, navadama, očekivanjima i aktivnostima „običnih” Jugoslavena u ovom periodu. Ono što svakako treba istaći je da danas postoje vrlo vrijedni pokušaji da se uobičajeni pristupi raspadu Jugoslavije propitaju a dominantne tendencije nadiđu. Važan pomak u proučavanju jugoslavenskih tema predstavljaju radovi mlađe generacije istraživačica i istraživača, koji svakodnevno iskustvo našega socijalizma promatraju unutar duljeg povijesnog trajanja, odmiču se od problematizacije ratnih trauma i produktivno šire granice ovog istraživačkoga polja.

Mišljenja smo da načine i metode kojima se obično pristupa problematici raspada socijalističke Jugoslavije treba razmotriti kao simptome post-socijalističkoga stanja, kao dio nove normalnosti uspostavljene s napuštanjem jednog modela društvenih odnosa. U vremenu u kojem „Jugoslavija” služi kao retorički oslonac za „stigmatiziranje političkih protivnika ili legitimiranje etno-nacionalnih nedaća, prošlih nepravdi i neoliberalnih izbornih programa” vrlo je važno jugoslavensko iskustvo uzeti ozbiljno – unutar parametara onoga što Ljubica Spaskovska naziva „jugoslavenskim kronotopom” – te tako izbjeći teleološke argumente koji polaze od raspada socijalističke Jugoslavije kao historijske neminovnosti i ključa za razumijevanje njezine prošlosti (Spaskovska 2014, 241–242). Jedno od polazišta našeg istraživanja je da kraj osamdesetih i početak devedesetih predstavlja vrijeme definitivnog hegemonijskog pomaka u jugoslavenskom iskustvu, da se radi o trenutku u kojem se jugoslavensko društvo, odnosno postjugoslavenska društva, počinju temeljito mijenjati. Historizirati postojeće pristupe problematici kraja našega socijalizma (uključujući i naš) stoga znači govoriti o implikacijama koje proizvodnja znanja o socijalizmu i Jugoslaviji ima za današnja društva na bivšem jugoslavenskom prostoru.

---

5 Usp. Woodward 1995, Lowinger 2009, Musić 2013, Vladisavljević 2008, te niz priloga u Bieber et al. 2014.

KLASA I IDENTITET

Da bismo rekli nešto o ovoj temi, krenut ćemo od najočitijeg: povratku klasi kao produktivnom epistemološkom alatu. Poznato je da je kao analitički koncept klasa gotovo napuštena u proučavanju kraja našega socijalizma i ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Rory Archer tako primjećuje „manjak znanstvenih radova u kojima je klasa ključni koncept a društvena nejednakost predmet analize, unatoč tome što su ove teme bile vrlo prisutne u jugoslavenskim društvenim znanostima prije 1991” (Archer, 2014: 135). U svom članku o sveprisutnom odsustvu pojma klase u postkomunističkim društvima, David Ost napominje da je u postkomunističkim zemljama „nedostatak govora o klasi ... postao očit kroz bujanje nacionalističkoga govora”, dodajući da su klasa i nacija „konkurentski narativi kojima se pokušava objasniti društvena stvarnost, posebice u vremenima velike neizvjesnosti” (Ost, 2015: 544). I Archerova i Ostova primjedba mogu se promotriti u kontekstu dijagnoze koju je sredinom devedesetih postavila Nancy Fraser, ustvrdivši da je „borba za prepoznavanje razlike” – nacionalne, etničke, rasne, rodne, seksualne – „paradigmatski oblik političkoga sukoba u kasnom dvadesetom stoljeću”. „U ovim ‘postsocijalističkim sukobima’”, piše Fraser, „kolektivni identitet zamjenjuje klasni interes kao glavni medij političke mobilizacije”, dok prepoznavanje i afirmacija (mogli bismo dodati: institucionalizacija) kulturne razlike zauzimaju mjesto koje je ranije imala socioekonomska redistribucija kao cilj političke borbe (Fraser, 1995: 68). Ne ulazeći detaljnije u problem diferencijacije društvenih borbi organiziranih oko „identiteta” (a ona je važna i potrebna), ovdje želimo naglasiti tek paradigmatički pomak na koji upućuju navedeni autori. Iako njihovi komentari o klasi zaslužuju više kritičke pažnje – klasa nije tek „nativ”, niti samo pitanje „stratifikacije”, a odnos klase i nacije složeniji je od puke kronološke zamjene ili slijeda – oni jasno upućuju na veliko ideološko preslagivanje koje se dogodilo nakon kraja socijalizma. Od pomaka u momentu „postsocijalističke” političke mobilizacije, na koji upućuje Fraser, neodvojiv je uspon i postupna normalizacija koncepta „identiteta” kao analitičke kategorije u društvenim i humanističkim znanostima (usp. Moran 2015). Marginalizacija koncepta klase (posebice kako je koncipirana u marksističkoj tradiciji) i nekritička upotreba koncepta identiteta u društvenim i humanističkim znanostima, uključujući tu i pristupe jugoslavenskim sukobima, tako predstavljaju bitan moment i u našem povratku kapitalizmu.

Bilo bi vrijedno pozabaviti se idejom da je „postsocijalizam” o kojem govori Fraser pitanje duljega trajanja, te da tim terminom možemo opisati period postupnog napuštanja socijalističkoga i socijaldemokratskoga nasljeđa kako na Zapadu, tako i na Istoku. Kada je u pitanju hegemonija identitetskog, za takav je tip historizacije korisno konzultirati arheologiju pojma identiteta Marie Moran (2015), koja tvrdi kako početak današnjeg poimanja „identiteta”, kao i početak njegova širenja možemo locirati u šezdesete godine prošloga stoljeća. Moran napominje da

su se „pitanja etniciteta, koja se danas uobičajeno shvaćaju kao identitetska pitanja, tako nisu shvaćala do prije pedeset godina” (Moran, 2015: 17). S obzirom na to da se Moran pretežito bavi konsolidacijom identitetskog modela u SAD-u (implikativajući da se radi o izvorištu hegemonije identitetske paradigme), bilo bi iznimno korisno njezine uvide nadopuniti lokalnom genealogijom „identiteta” u domaćim društvenim i humanističkim znanostima. Ovakva bi genealogija morala uzeti u obzir primjedbu Sumana Gupte da identitetske politike prepoznamo na djelu jer one „postaju institucionalizirane”, pri čemu institucionalizaciju valja shvatiti u širem smislu, kao habitualizaciju određene društvene dispozicije (Gupta, 81–82).

Recentno kritičko propitivanje nekih općih mjesta domaćih društvenih znanosti također upućuje na potrebu za historiziranjem naših konceptualnih aparata unutar ovako postavljenog okvira duljega trajanja. Pišući o promjenama u teorijskom diskurzu o klasi u jugoslavenskom socijalizmu šezdesetih godina, Tomić-Koludrović i Petrić (2014) susreću se s istim problemom. Oni navode kako „posebno iz današnje perspektive, nije lako razlučiti ideološke premise od teorijskih koncepata kojima se objašnjavalo suvremenu društvenu stvarnost” (Tomić-Koludrović i Petrić, 2014: 108–109). Ne ulazeći u druge zaključke i teze citiranih autora, želimo istaći da ovaj komentar otvara prostor za šire sagledavanje interakcije između rada društvenih i humanističkih znanosti i promjena hegemonijskih odnosa općenito. (Drugoj korisnoj intervenciji na ovom tragu, kritici Županovljevog koncepta „egalitarnog sindroma” Danijele Dolenc, nešto kasnije ćemo se nakratko vratiti.)

Što se dobiva a što gubi s ovakvim razvojem događaja, u kojem „klasa” slabi, a „identitet” jača? I koje su implikacije različitih tipova proizvodnje znanja o socijalističkoj Jugoslaviji danas? Prva stvar koju vezano za ova pitanja valja istaknuti tiče se kompleksnosti interferencije klasnog i identitetskog kao najočitije značajke našeg bavljenja Vukovarom. Naime, slika Borova i Vukovara koja se pojavljuje u našem opisu sukoba s početka postsocijalističke tranzicije iz sjećanja hrvatskoga društva praktički je izbrisana. Danas je Vukovar ratom uništen i etnički podijeljen grad, a u Borovu radi osamstotinjak ljudi. Istovremeno, bitka za Vukovar i tragično razaranje grada od strane JNA i srpskih paravojnih formacija u studenom 1991. godine „u stvaranju nove hrvatske nacionalne tradicije ... zauzima središnje mjesto” (Kardov, 2006: 65). Jedna od posljedica ovakve diskurzivne konstrukcije Vukovara je da se iz društvenoga pamćenja briše industrijski i radnički grad u kojemu je suživot 23 etničke grupe bio tek svakodnevna životna činjenica, i čiji glavni problemi krajem osamdesetih (a i početkom 1990. godine) nisu bili nacionalni, već egzistencijalni.

Ograničavanje analitičkog horizonta na naciju ili nacionalnu državu, odnosno sagledavanje društvene dinamike kao izraza zadanih „etničkih identiteta” možemo shvatiti kao primjer onog pristupa raspadu Jugoslavije koji Florian Bieber naziva „čitanjem povijesti unatrag” (Bieber, 2014: 2; Dragović-Soso, 2008: 29). Pri ovoj se

operaciji sve što je prethodilo kraju Jugoslavije interpretira kao dokazni materijal za „neminovnost” raspada zajedničke države i, dodajmo, nastanka novih. Pritom se lako zanemaruju ili nedovoljno istražuju brojni fenomeni koji ne podupiru logiku raspada ili sukoba, poput porasta broja deklariranih Jugoslavena, ili, kao u slučaju radničkih štrajkova, masovne društvene mobilizacije mimo etničke logike. Bieber upozorava da je ovaj postupak blisko povezan s „jednom varijantom metodološkoga nacionalizma” (Bieber, 2014: 3), tj. tipom pristupa koji replicira dominantnu nacionalnodržavnu matricu. U terminima koje nudi Kardov za razumijevanje kompleksnosti socijalne segregacije u Vukovaru danas, ovdje se radi o retrospektivnom nametanju „nacionalnog poretka stvari” (Kardov, 2002: 107).⁶ Drugi moment koji možemo svrstati među simptome istoga procesa tiče se inzistiranja na etničkom identitetu kao centralnom organizacijskom principu društvenoga života, kojom se briše stvarnost nekadašnjega Vukovara kao društvene cjeline (Kardov, 2006: 65–66). Tako se pitanja društvenog pripadanja i povezanosti, koje u ranije citiranom navodu spominje Moran, unatrag konceptualiziraju kroz prizmu „identiteta”. I ovaj vid retrospektivnog nametanja „nacionalnog poretka stvari” reorganizira naše znanje o Vukovaru nekad, a nesumnjivo može poslužiti i legitimaciji institucionaliziranju identitetskih politika danas.

Ono na što želimo posebno upozoriti je da, u situaciji u kojoj se trenutak uspostave kapitalizma podudara s trenutkom uspostave nacionalne države, postsocijalistički „nacionalni poredak stvari” u sebi sadrži i neizrečen, i zato neupitan, kapitalistički poredak stvari. Normalnost i neupitnost, kao i nedodirljivost dominantnog nacionalnog narativa o (socijalističkoj) prošlosti tako otežava propitivanje naše (kapitalističke) sadašnjosti.

BOROVO, VUKOVAR

Na ovom ćemo mjestu pokušati ukratko opisati situaciju u Borovu u sumrak jugoslavenskoga socijalizma, odnosno nedugo prije početka ratnih razaranja, iz analitičke perspektive iz koje pristupamo temi svoga istraživanja. Neka ovaj opis posluži kao predložak za razmišljanje o implikacijama trećeg dominantnog aspekta u pristupima jugoslavenskim sukobima – stavljanju težišta interpretacije na političke elite – čije ćemo implikacije potom detaljnije razmotriti.

Naša analiza započinje 1988. godine u Vukovaru, jugoslavenskom industrijskom središtu, jednom od gradova s najvišim standardom u zemlji, dugom tradi-

6 „Uspostavljen neposredno prije rata, internaliziran i intenziviran praktičnim posljedicama vlastitih aksioma tijekom rata (etničko čišćenje) te učvršćen u predintegracijskom periodu, nacionalni poredak stvari je i dalje temelj spoznavanja i djelovanja” (Kardov, 2002: 107). Kontradiktornosti normalnosti, kakvu je u Vukovaru stvorio novouspostavljeni „nacionalni poredak stvari”, izvršno su opisane u citiranom članku. O „etnizaciji” društvenih odnosa u Vukovaru vidi i Čorkalo Biruški i Ajduković 2009.

cijom međuetničkog suživota i radničkog organiziranja (spomenimo samo općepoznatu stvar: u Vukovaru Socijalistička radnička partija (komunista) 1920. godine mijenja ime u KPJ). Kako piše Kruno Kardov, i kako potvrđuju naši intervjui, „do devedesetih godina grad je prostorno potpuno izmiješane etničke strukture u kojima su se razvili susjedski odnosi i gdje se nije poklanjala dodatna pažnja nacionalnosti”, uz postojanje „etnički više ili manje homogenih četvrti” (Kardov, 2002: 101). Zanimljivo je da Kardov dodaje, pozivajući se na Josipa Županova, da je takvoj demografskoj slici grada doprinio proces industrijalizacije, zahvaljujući kojoj „pripadnici različitih etnikuma stanuju u istim stambenim zgradama, rade u istim radnim organizacijama”, pa se „među njima ... zbog fizičke blizine i zajedničkih aktivnosti stvaraju primarni društveni odnosi, koji su slični kao i oni u komšiluku u seoskim zajednicama” (ibid.). U industrijalizaciji i urbanizaciji vukovarskoga kraja upravo je Borovo odigralo ključnu ulogu. S preko dvadeset i dvije tisuće zaposlenih pred kraj osamdesetih, vukovarski je kombinat gotovo šest desetljeća predstavljao temelj razvoja grada i regije. Industrijsko-rezidencijalni kompleks, koji je Tomaš Bata izgradio kraj Vukovara 1931. godine, bio je motor modernizacije ovoga kraja. Proces urbanizacije i industrijalizacije samo je nastavljen i intenziviran s dolaskom socijalizma, ali sada s novim predznakom: ekonomski rast u socijalizmu stavljen je u funkciju emancipacije široko shvaćenoga rada, u čemu je važno mjesto imalo izdvajanje za tzv. „društveni standard”, odnosno socijaliziranje troškova društvene reprodukcije. Borovo u socijalističkoj Jugoslaviji prerasta u jedan od velikih industrijskih sistema kakvi su predstavljali temelje društvenoga razvoja zemlje. Razlog zbog kojega se Borovo često i opravdano nazivalo „Jugoslavijom u malom” nije samo njegova multietnička radna snaga i prisutnost diljem Jugoslavije, već i činjenica da je njegov razvoj bio neodvojiv od razvojnoga puta jugoslavenskoga socijalizma, koji je uveliko bio baziran na ubrzanoj industrijalizaciji i urbanizaciji nakon Drugog svjetskog rata. Borovo tako predstavlja „reprezentativan” slučaj ne zato što bi ono „reflektiralo” neke vanjske društvene procese, već zato što je bilo strukturno i materijalno povezano s cjelinom jugoslavenskoga socijalističkoga projekta. Zato specifičnosti borovskog slučaja možemo u određenoj mjeri promatrati kao simptome općih društvenih kretanja unutar SFRJ. Ovo naravno ne znači da na temelju jednog posebnog slučaja možemo objasniti cjelinu dinamike kraja socijalizma i raspada SFRJ. Međutim, to znači da bi dodatna istraživanja koja bi na mikrorazini analizirala rasplete industrijskih akcija u ovom periodu predstavljale iznimno vrijedne doprinose spoznajama o kraju jugoslavenskoga socijalizma, pogotovo s obzirom na poznatu činjenicu da su se ti raspleti odvijali drukčije u različitim republikama. Pritom ne bi trebalo zanemariti regionalne i lokalne razlike.⁷

7 Projekt “Between class and nation. Working class communities in 1980s Serbia and Montenegro”, koji se provodi na Sveučilištu u Grazu, predstavlja jedan primjer ovakvog tipa istraživanja. (Više na <http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/en/project/between-class-and-nation>)

Najveće borovske tvornice bile su tvornice kožne i gumene obuće, tvornica autoguma i tvornica strojeva. Dakle, u Borovu se velikim dijelom radilo o radno intenzivnim industrijama, koje su krajem 1980-ih, kada Jugoslaviju potresa ekonomska kriza, a zapadni partneri Borova sele proizvodnju u Aziju, teško odolijevale strukturnim pritiscima. Iskustvo krize, čiji teret u najvećoj mjeri podnosi upravo radnička klasa, dodatno se pojačava mjerama štednje („stabilizacije”) i, nešto kasnije, šok terapije koju savezna vlada provodi da bi zadovoljila zahtjeve stranih kreditora. Posljedice ekonomske krize u Borovu sumira ovaj isječak iz novinskog članka iz 1989: „Za sudbinu Jugoslavenskog kombinata gume i obuće drhti i cijela općina Vukovar i to iz prostog razloga što umiranje Borova znači i smrt cijelog ovog kraja. Kombinat čini čak 75% privrede a još deset ili petnaest posto privrede direktno je naslonjeno na njega”.⁸ Kao reakcija na ovu situaciju, Jugoslaviju potresa val štrajkova u kojem sudjeluju i radnici Borova.⁹ Štrajkovi pogađaju i razvijene i manje razvijene republike, a prema Lowingeru, osim na Kosovu, ne inkorporiraju nacionalističke momente (usp. Lowinger, 2009: 41, 96–103). Štoviše, za velike štrajkove koji su obilježili ovo razdoblje (Labin, Zmaj, Borovo, Rakovica¹⁰, TAM, Sokol) možemo reći da su jugoslavenski štrajkovi, usmjereni primarno na očuvanje životnoga standarda i otpor mjerama štednje. U situaciji u kojoj je zbog institucionalne strukture sistema samoupravljanja sfera radničkog utjecaja ograničena na poduzeće (iako se s početkom ukidanja samoupravljanja 1988. i to počinje mijenjati), a drugi politički mehanizmi kojima bi radnici mogli utjecati na smjer republičkih i saveznih politika ne postoje, štrajkovi postaju način na koji se jugoslavensko radništvo postaje sudionikom političkoga procesa te – u vremenu brzih i dramatičnih društvenih promjena sasvim nenaklonjenih radu – nastoji pronaći političke mehanizme za ostvarenje vlastitih interesa. U 1990. održavaju se izbori na kojima u svim jugoslavenskim republikama pobjeđuju nacionalističke stranke, dok političke opcije koja bi zastupala radništvo i njegove sve akutnije probleme u tom trenutku nema. Iste godine, kao dio ranije otpočetog procesa, dovršavaju se pripreme za pretvorbu i privatizaciju društvenoga vlasništva. Prije definitivnog prelaska na tržišnu ekonomiju, uvode se mjere monetarne restrikcije i donose zakoni koji rezultiraju masovnim stečajevima i otpuštanjima koja teško pogađaju i Borovo. Spomenimo samo da su krajem 1990. na čekanju sve veće borovske tvornice – TKO, Gumena obuća, Poli, Autogume, GTR – ukupno oko 15.000

8 Gudić, Dražen, „Borovo na ispitu, Hrvatska drži palce”, *Nedjeljna Dalmacija*, 19.4.1989, str. 11.

9 O reakciji radnika na ekonomsku krizu i mjere štednje najbolje govore podaci o štrajkovima koje je prikupio Lowinger (2009). Na području SFRJ je u 1989. zbog nedostatnih prihoda u štrajku bilo 470.000 radnika. („Koliko je bilo štrajkova”, *Borovo* 3116, 16.02.1990, str. 8.)

10 Rakovica je u međuvremenu dobila posebno mjesto u interpretacijama uspona Slobodana Miloševića. Za tip analize koji omogućuje nove uvide u interakciju klasnog i nacionalnog u Srbiji u ovom periodu v. Musić, 2016.

radnika, a da na proljeće 1991. radnicima plaće kasne tri ili četiri mjeseca. Prijetnja otkazom dodato dobija na težini ukoliko znamo da se broj od 4.500 nezaposlenih u općini Vukovar krajem travnja 1991. povećao na 7.600 početkom lipnja iste godine.¹¹

Nakon višegodišnjih pokušaja rješavanja nagomilanih problema, rastrgano procesima reorganizacije (razdvajanjem na manje firme), nedostupnosti kredita i nedostatka posla, Borovo, kao temelj društvene organizacije grada, počinje se urušavati. Svo ovo vrijeme štrajkovi se nastavljaju, ali su sada svedeni na razinu pojedinih borovskih poduzeća i potpuno nekoordinirani. Naš arhiv upućuje na to da se prvi znaci etno-nacionalnih podjela među vukovarskim radništvom počinju pojavljivati na ljeto 1990. – nedugo nakon izbora, a u toku priprema za privatizaciju – i to kao dio strategije političkih snaga koje za vlastiti interes nastoje iskoristiti postojeće radničko nezadovoljstvo, kao i sada već očajničku potrebu radnika za pronalaženje političkog mehanizma kojim bi mogli osigurati pomoć za svoje poduzeće i tako olakšati svoju egzistenciju. Ovakva politizacija etniciteta u Borovu nailazi na ambivalentne reakcije, ali, u situaciji u kojoj u drugim dijelovima republike pobuna hrvatskih Srba već traje, zasigurno doprinosi daljnjoj fragmentaciji borovskoga radništva.

PROBLEMI PRISTUPA

Okrenimo se sada onim pristupima jugoslavenskim sukobima koji ovoj temi pretežito prilaze stavljajući naglasak na društvene elite. Djelovanje političkih elita u ključnim godinama jugoslavenskoga raspada neizbježno je analizirati, no problematično je ako je ovakav pristup isključiv. S jedne strane, na ovaj se način zanemaruju uvjeti djelovanja i stvarno djelovanje ostalih segmenata društva u promatranom periodu, te se stvara vrlo pojednostavljena slika radništva. S druge, ekskluzivno bavljenje djelovanjem političara izdvaja ga iz uže shvaćene ekonomske sfere, što može lako iskliznuti u normaliziranje suvremenih ekonomskih promjena, koje pri takvom pristupu postaju tek nepolitična pozadina političkih zbivanja. Analiza ekonomskih promjena koje su prethodile raspadu Jugoslavije na taj je način prepuštena ekonomistima, dok se dnevnim implikacijama tih politika, tj. njihovim posljedicama na živote stanovnika SFRJ istraživači rjeđe bave. Ovo je problematično već stoga što je proces društvene transformacije u kasnom socijalizmu najupadljivije registriran upravo u ekonomskoj ili sferi rada, u smislu da su se ovdje mogla najdramatičnije iskusiti nova, kapitalistička pravila igre.¹²

Pozabavimo se prvo potonjim problemom, izoliranjem političkog od ekonomskog. Izolirano promatranje politike i ekonomije, koje težište na političke elite

11 „Porast nezaposlenosti”, *Borovo* 3168, 29.3.1991, 3; „Biro”, *Borovo* 3174, 7.6.1991, 1.

12 Ovu tezu detaljnije razlažemo u Cvek, Ivčić, Račić 2015.

često uključuje, povezano je s disciplinarnom logikom specijalizacije i kompartmentalizacije suvremene proizvodnje znanja, pa je stoga u velikoj mjeri neizbježan. Unatoč tome, treba biti svjestan njegovih implikacija. Naš istraživački rad navodi na zaključak da izolirano promatranje ovih sfera otežava povezivanje ekonomskih politika s njihovim društvenim i političkim manifestacijama u realnim društveno-povijesnim situacijama. Ekonomska sfera ne susreće se s ljudima u apstraktnoj formi ekonomskih zakonitosti, već kao niz konkretnih društvenih odnosa, životnih uvjeta, mogućnosti i prepreka koji imaju društvene i političke implikacije. S druge strane, djelovanje ljudi unutar zadanih društvenih odnosa, kao i njihovo razumijevanje društvene promjene, povezano je i s kulturnim materijalom koji im to razumijevanje omogućuje i tako utječe na njihovo djelovanje. Drugim riječima, način na koji su ove promjene bile doživljene i shvaćene ovisio je o čitavom nizu znanja i iskustava proizašlih iz socijalizacije unutar projekta socijalističkoga moderniteta kakav je bio onaj jugoslavenski. Osim uže shvaćene sfere materijalne kulture, ovdje treba ubrojiti i specifičnosti našega socijalizma: društveno vlasništvo, povezano s ekspanzivnom sferom rada, višedesetljetni rast životnoga standarda, iskustvo samoupravnog odlučivanja, jugoslavenskog modela multietničnosti itd. Sve su ove više ili manje formalno institucionalizirane prakse, zajedno sa svim svojim problematičnim aspektima, formirale habitus prosječnih Jugoslavena. Dakle, kao i u slučaju odvajanja političkog od ekonomskog, i izoliranje ekonomskog od kulturnog i društvenog valja shvatiti kao dio analitičke procedure, budući da su politika, ekonomija i kultura nerazlučive u kompleksnosti društvenoga iskustva i povijesnoga procesa.¹³

Reći da u istraživanju težište stavljamo na društvene odnose u konkretnoj povijesnoj situaciji znači ustvrditi sljedeće: Dinamika društvene i povijesne promjene u promatranom periodu – koja uključuje prijelaz od socijalizma ka kapitalizmu, traumatično iskustvo rata i uspostavu novih država – ne može se promatrati kao rezultat apstraktnih ekonomskih mehanizama (koji, oslobođeni stega radničkog samoupravljanja i državne birokracije, pronalaze svoju konačnu i neizbježnu realizaciju u kapitalizmu) ili kao djelo transhistorijskoga duha naroda (koji kolektivno „sanja” pa, oslobođen okova staroga poretka ili nacionalnog ugnjetuća, stvara „svoju državu”), već kao posljedica društvenih sukoba u Jugoslaviji toga vremena. Iako danas uglavnom zanemareni, masovni štrajkovi s kraja osamdesetih – od kojih su se neki u Hrvatskoj nastavili i nakon početka rata – ovdje igraju izrazito važnu ulogu, i kao važan rani simptom naše tranzicije ka kapitalizmu,

13 Ovakav pristup blizak je onome koji zagovara E.P. Thompson u svom opisu klasne formacije kao življenoga društvenoga odnosa: „Klasa nastaje dok muškarci i žene žive proizvodne odnose, dok proživljavaju zadane situacije, unutar 'ukupnosti društvenih odnosa', u okviru naslijeđene kulture i očekivanja, i dok se s tim iskustvima nose na kulturalne načine” (Thompson, 1978: 150). Iz ovakve analitičke perspektive, „ekonomsko’ ... nije ... odvojena sfera koja je 'materijalna' a ne 'društvena', već je bitno društvena”, budući da je u ovakvoj koncepciji „materijalno ... konstituirano kroz društvene odnose i prakse” (Meiksins Wood, 1995: 61).

i kao dokaz postojanja masovnih mobilizacija koje se ne mogu lako i izravno povezati s nacionalističkim politikama tadašnjih republičkih vodstava.¹⁴ Zahtjevi radnika bili su usmjereni prvenstveno na suvremene ekonomske politike, a jugoslavenske političke elite tada su praktički ujedinjene u provođenju protržišnih i proturadničkih ekonomskih i političkih reformi. Ovakvo postavljanje problema postaje posebno važno u svjetlu naknadnih interpretacija koje jugoslavensko radništvo vide kao nemoćan objekt zavjereničke manipulacije političkih elita, ili kao subjekt desetljećima zatomljene etno-nacionalne svijesti (identiteta), ili pak, kada je u pitanju (ne)uspješnost naše „tranzicije”, kao „predmodernu” prepreku jednom neizbježnom i neupitnom modelu društvenoga razvoja. Nasuprot tome, mi nastojimo kao predmet analize uzeti upravo iskustvo onih koji su tadašnjom krizom (i kasnije ratom) bili najpogođeniji, te promatramo kako radničko djelovanje i interese formira njihovo iskustvo kraja osamdesetih.

Rezultat ove analitičke geste je da se neke općeprihvaćene činjenice o našoj relativno nedavnoj prošlosti čine manje kategoričkim. To je možda najočitiije na primjeru uvjerenja o općem društvenom prosperitetu za vrijeme tzv. „Markovićevih reformi”. Slijedimo li logiku ove teze do njezinih krajnjih konzekvenci, možemo pomisliti da su reforme koje su označile bitan moment u uvođenju kapitalističkih društvenih odnosa na prostoru bivše Jugoslavije bile obilježene općim blagostanjem.¹⁵ Borovsko iskustvo pokazuje da je i ovdje potrebno pažljivije razmotriti klasnu dinamiku navedenog procesa.

Naime, krajem 1990. i početkom 1991. paralelno s rastućim tenzijama u SFRJ i početkom oružanih sukoba, u Hrvatskoj se odvija dramatična ekonomska transformacija: stečajevi nelikvidnih poduzeća kao uvod u proces pretvorbe društvenoga vlasništva. Stečaj u ovom času obavlja dvije funkcije: rješavanje viška radne snage i pripremu poduzeća za promjenu vlasništva. Iako usustavljeni podaci o broju stečajeva izazvanih „restrukturiranjem” jugoslavenske industrije ne postoje, letimičan pogled na suvremenu štampu i podatke o rastu nezaposlenosti dovoljno govori o ozbiljnosti situacije. Od ljeta 1990. se tako govori o stečajevima koji „haraju” i procjenama o „115.000 otkaza”, od čega više od polovice čine radnici „nezapošljivi” nakon „prestrukturiranja privrede”, a početkom 1991. čitamo o „rijekama otpuštenih radnika” koje „čekaju novi posao”.¹⁶

14 Za vrijedan doprinos potonjoj problematici v. Vladislavljević 2008. Već uobičajena referenca za pristup koji nastoji ne samo razlučiti, nego suprotstaviti djelovanje elita narodu je Gagnon 2006.

15 Na ovo smo se kratko osvrnuli u citiranom članku iz *Političke misli*. Zdravko Petak je jedan od rijetkih koji primjećuje da se nezaposlenost „tijekom mandata savezne vlade pod vodstvom Ante Markovića ... povećala se u najrazvijenijim dijelovima zemlje koja su započela s prelaskom na tržišno gospodarstvo” (Petak, 2005: 68).

16 „Pet stuba do burze rada”, *Vjesnik* 15342, 7.6.1990, str. 3; „Struka, strani jezici i kompjutori”, *Sindikalna javnost* 12, 11.3.1991, str. 8–9.

Samo u prvih 9 mjeseci 1990. u Jugoslaviji je 522.000 radnika pogođeno posljedicama stečaja (World Bank, 1991: 34). U Hrvatskoj situacija nije bitno bolja. Prema podacima republičkog Zavoda za zapošljavanje, broj radnika prijavljenih na burzu zbog prestanka rada poduzeća popeo se s nešto manje od 4.000 u siječnju 1990. na 30.710 u prosincu 1991, a samo u siječnju 1991. posao je zbog stečaja izgubilo 5.456 radnika.¹⁷ Broj nezaposlenih se povećao za približno 50.000 od prosinca 1989. do prosinca 1990, da bi do ljeta 1991. narastao za dodatnih 80.000 nezaposlenih.¹⁸

Otpuštanja izazvana stečajevima u Borovu počinju na proljeće 1991, nakon više mjeseci čekanja, neizvjesnosti i neisplata osobnih dohodaka. Manjina radnika koja je imala tu sreću da nakon proglašenja stečaja bude vraćena na posao, susreće se s potpuno izmijenjenom situacijom. Po povratku u pogone, ove radnike čekaju nova „rigoroznija mjerila u vrednovanju rada”. Višestruko povećanje produktivnosti koje se očekuje postiže se u cijelosti kroz pojačan pritisak na rad, a kako na burzi već čekaju brojni kolege koji nisu vraćeni na posao, radnici dobivaju jasnu poruku o logici novog sistema u kojem postaju lako zamjenjivi.

Ilustrirat ćemo ovo na nekoliko primjera. Radnici Tvornice strojeva, njih 460, nakon 6 mjeseci bez osobnog dohotka, poslani su na burzu. Nakon stečajne pauze krajem travnja 1991, 200 ih se vraća na posao. Tada primaju svoj „najteže zarađeni minimalac”. Kao i strojarima, i drugim djelovima kombinata predviđa se prelazak na „zapadnjački proizvodni ritam”. Naravno, planirano povećanje produktivnosti (kod strojaraca za čak osam puta) nije lako izdržati, tako da se očekuje da opstanu samo „uporni”, uz „strpljenje, samoodricanje i maksimalan angažman”. Iako je jasno kako „napor [radnika] nije adekvatno nagrađen”, to se opravdava potrebom da se isprave prethodna „dugotrajnija ljenstvovanja”. Pritom pokoravanje novim uvjetima i nije stvar izbora, jer „dovoljno je i manje odstupanje od ugovorenog i dogovorenog pa da se izgubi radno mjesto”, a ukoliko se to desi „ne ma ni socijalne pomoći, a izostaje i preporuka u traženju novog zaposlenja”.¹⁹

17 „Ritam stečaja”, *Sindikalna javnost*, 18.2.1991, str. 9.

18 Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje (stanje na dan 31.12.1989), ukupan broj nezaposlenih osoba iznosi 144.810, istog datuma 1990. 195.466, a 1991. 283.308. (Mjesečna dinamika dostupna je na <http://www.tradingeconomics.com/croatia/unemployed-persons>) Možemo zaključiti kako u ukupnom porastu broja nezaposlenih u 1990. godini najveći dio čine upravo radnici koji su posao izgubili uslijed stečaja, čak 60,6% (povećanje broja nezaposlenih iznosi 50.656, dok je broj radnika koji su se u istom intervalu našli na burzi zbog stečaja 30.710 (usp. „Ritam stečaja”, *Sindikalna javnost*, 18.2.1991, 9). Taj postotak se dodatno povećava ukoliko iz mase nezaposlenih oduzmemo radnike koji su se te godine našli na burzi bez radnog iskustva. Naravno, ova metoda nije idealna, ali nam daje okviran pregled nad situacijom. Možemo pretpostaviti da se sličan trend nastavio i u 1991.

19 „Osam puta produktivniji”, „Povratiti izgubljeno povjerenje”, *Borovo* 3172, 26.4.1991, str. 1, 4. Slično, i radnici Polija pri povratku u pogone nakon proglašenja stečaja također nailaze na pojačanu disciplinu, zahtjeve za „samoodgovornost”, kao i „rigoroznija mjerila u vrednovanju rada”. Iako se tvrdi da će ovo imati pozitivan utjecaj na „radnike čija je kreativnost bila potiski-

Ovdje vidimo kako su restrukturiranje, mjere štednje i njihove mnogobrojne posljedice predstavljale i tehniku discipliniranja radništva, njihovo privikavanje na nove radne i životne uvjete, nove društvene odnose, ukratko, na novu „normalnost”. Kako se vidi iz navedenog, prvi rezultati nove discipline bit će vidljivi već po povratku dijela radnika na posao nakon proglašenja stečaja u borovskim poduzećima. Uz to, brojnost i dugotrajanost izbivanja s radnoga mjesta, kao i egzistencijalna neizvjesnost zbog neisplate plaća, morali su ostaviti posljedice na odnose i veze među radništvom. Onaj vid društvenosti koji je dosad bio utemeljen u zajedničkom radu i pripadnosti radnom kolektivu, sada zamjenjuje relativna izolacija od drugih radnika. Neizbježno, kriza rada prelijeva se u životnu svakodnevicu izvan prostora kombinata. Već na početku 1990. Tjednik – koji unatoč kraju socijalizma i dalje nastavlja socijalistički brinuti o radničkoj kulturi – pored programa borovskoga kina, donosi fotografiju i opis kraja radnog vremena: „Uobičajeno borovska slika: žurba u pogon – još veća van! Sve manje vremena za druženje, za izmjenu toplih riječi, za odlazak na kino predstavu... Je li to sumrak kulture i zajedništva?”²⁰ Pred kraj iste godine, u rubrici „Pisma čitalaca” jedan čitatelj zapaža kako u Borovu Naselju više „nema života”, kako je opustio korzo i brojni kafići: „Očigledno je djecu borovskih radnika pogodila Kombinatova kriza koja nije samo problem u žici već i svih građana naselja”. Drugi upozorava kako besposleni radnici Borova radno vrijeme provode opijajući se na borovskoj tržnici: „svi u radničkim odijelima ... od devet do četrnaest sati”²¹

Navedeni opis pokazuje da isključivi interes za djelovanje političkih elita čini nevidljivom činjenicu da je cijenu postsocijalističke tranzicije u ogromnoj mjeri platila široko shvaćena radnička klasa, a posebno ona industrijska.²² Na taj se način

---

vana”, četrnaest radnika uskoro dobiva otkaz jer nisu ispunili obaveze ili su bili „nezainteresirani”. („Pred radnicima nepoznanice”, *Borovo* 3167, 22.03.1991, str. 3; „Reakcija”, *Borovo* 3168, 29.3.1991, str. 1) Naime, u Borovu je početkom godine donesen novi „Pravilnik o disciplinskoj i materijalnoj odgovornosti radnika”, koji umjesto dotadašnjih pet predviđa „tri rigoroznije disciplinske mjere: javnu opomenu, novčanu kaznu i prestanak radnog odnosa”. U duhu novog vremena, pravilnik nije prethodno dan na uvid radničkom savjetu, nego je „proveden po osnovi Zakona” („Teških devedeset dana”, *Borovo* 3156, 1.1.1991, str. 1)

20 *Borovo* 3113, 26.1.1990, str. 11.

21 „Pisma čitalaca”, *Borovo* 3149, 2.11.1990, str. 7.

22 Još jedna slabo istražena tema tiče se dominantne konceptualizacije „rada” u kasnom socijalizmu i njezinom nasljeđu. Poznato je da je idealtipski model rada u SFRJ bio onaj manualni, no postoje naznake da su se bar neki autori bili počeli odmicati od zadanih ideoloških ograničenja. Odgovarajući u intervjuu iz 1990. na pitanje o tekućem štrajku prosvjetara („proizvođača znanja”), Neca Jovanov tako govori o „rastućoj pobuni politički obespravljenih, eksploatisanih i moralno obezvređenih ljudi”, te upozorava na „nagli rast štrajkova izvan tzv. radničke klase”. Dodajući da se radi o „obezvređivanju najvećeg stvaralačkog potencijala ove zemlje”, Jovanov suvremene štrajkove karakterizira kao „političke pobune”. (Domazet, Bosiljko, „Proleter i idu u raj”, *Radničke novine* 14, 26.3.1990, str. 4)

također zanemaruje da je ratnom razaranju prethodilo sustavno nagrizanje tkiva jugoslavenskoga društva kroz mjere štednje i šok terapije.

Osim što pokazuju diferenciraniju sliku ranih posljedica tranzicije, gornji primjeri, po našem mišljenju, svjedoče o problematičnosti nekih uobičajenih pretpostavki o „mentalitetu”, odnosno kulturi jugoslavenskoga radništva. U pristupu ovom prizoru radničkog iskustva kapitalističke radne discipline uobičajeni pojmovi kojima se karakterizira jugoslavensko radništvo, poput „kolektivizma”, „egalitarizma” ili sklonosti „autoritarnosti” ne nude korisno uporište za analizu.²³ Podsjetimo da ovi pojmovi predstavljaju opća mjesta društvenohumanističke misli o jugoslavenskoj radničkoj klasi, te služe da bi se opisala njezina „seljačka” ili, ponekad, „socijalistička”, ali u svakom slučaju pred- ili ne-moderna svijest. Danijela Dolenc je u svojoj kritici pojma „egalitarnog sindroma” ukazala na važnost rada utjecajnog hrvatskog sociologa Josipa Županova u širenju ovakvih teza (usp. Dolenc, 2014).²⁴ Zanimljivo je ovdje primijetiti da se iste postulirane odlike radništva generalno koriste na dva načina. S jedne ih strane nalazimo u tumačenjima koje radništvo vide kao kočnicu modernizacije upravo zbog nje-gove egalitarne „kulture”. U ovakvoj konceptualizaciji, „ekonomski zakoni bi djelovali, da nije kulture”, piše Dolenc (2014: 54). Nadalje, pozivanje na iste „vrijednosne matrice” nalazimo u objašnjenjima radničkog pristanka uz nacionalističku ideologiju. U jednom primjeru tipične upotrebe, Lazić i Cvejić navode da se temelj postojeće „kolektivističke orijentacije” radništva u postsocijalizmu s klase premješta na etnicitet. Ipak, oni dodaju da je ovaj pomak bio utemeljen u „potrebi za centralnom redistribucijom dohotka u situaciji masovnog osiromašenja, nezaposlenosti, itd.” (ibid., 12), ostavljajući tako dovoljno prostora za pretpostavku da pomak o kojemu je riječ nije samo stvar tradicionalne predispozicije za nacionalizam.

No, u oba slučaja „kultura” radništva postaje element kojim se pokušava objasniti, s jedne strane, uspjeh nacionalizma, koji tako postaje objašnjiv činjenicom da ga je „kolektivistički” nastrojeno radništvo prigrlilo kao logičnu zamjenu za propali klasni projekt, a s druge, nedostatak „poduzetništva” i ekscese „divljega kapitalizma”, gdje se „radikalni egalitarizam” i „kolektivizam” radništva pojavljuju kao smetnja društvenom razvoju, odnosno tranziciji u „normalno” društvo.²⁵ – Pritom se navedena problematična obilježja radništva nadaju kao njegove nepovijesne, supstantivne ili čak „identitetske” odlike. U svjetlu opisanog iskustva rada moguće se zapitati: nije li ovdje kapital snaga koja rasteće „kolektivizam” radnika

23 Za tipično korištenje ovih pojmova v. Lazić i Cvejić, 2010: 8.

24 Njezin rad predstavlja vrijedan napor u smjeru rasvjetljavanja odnosa između društvenih značnosti i ideološke legitimacije političko-ekonomskog razvoja Jugoslavije na koju smo se osvrnuli u ranijim komentarima na transformaciju klase u socijalizmu.

25 Za neke primjere ovakvoga diskurza v. Franičević 2002, Štulhofer 1999.

kakav se artikulirao na ljeto 1988?²⁶ I kako se u tezu o „sklonosti autoritarnosti” uklapa radnički apsentizam, lažna bolovanja ili krađe, kao simptomi krize s kraja osamdesetih? Pojmovi poput „kolektivizma” ili „egalitarizma” mogu zahvatiti određene aspekte kulture radništva, ali samo ako u obzir uzmemo mjesto kulture u procesu društvene promjene, tj. ako je sagledamo unutar hegemonijskih odnosa određenog povijesnog trenutka. Naše istraživanje sugerira da prepreku uvođenju nove normalnosti u jugoslavensku i hrvatsku sferu rada nije predstavljala ni izolirana kultura ni „mentalitet”, već ostaci ostataka radničkoga organiziranja i odlučivanja. Također, podaci s kojima raspolažemo ne navode na zaključak da bi radnici Borova bili imalo skloni etno-nacionalnoj logici zbog svoje navodne kulture; dapače, u kulturi koju su živjeli multietničnost je predstavljala normalno stanje stvari.

Jedno od pitanja koje je u kontekstu ovih razmišljanja moguće postaviti tiče se sudbine radništva u tradiciji domaće društveno-humanističke misli. Promatrane u kontekstu hegemonijskoga pomaka o kojem govorimo u uvodu, a čiji smo društveni aspekt netom opisali, obje varijante stare teze o svojevrсноj retrogradnosti radničke klase uklapaju se u strategije političke delegitimacije radništva u postsocijalizmu, zbog promjene hegemonijskih odnosa u našim današnjim društvima. Tako se na ovom mjestu ponovno vraćamo pitanju historizacije eksplanatornih modela o kojima pišu Dolenc, Tomić-Koludrović i Petrić i drugi. Uzmemo li u obzir primjedbu Marka Grdešića, koji je pišući o sudbini koncepta klase u postkomunističkoj Hrvatskoj ustvrdio da se „za vrijeme tranzicije ka liberalnoj demokraciji u akademskom proučavanju klase fokus pomakao na ekonomske elite” (Grdešić, 2015: 663), ovdje možemo govoriti o široj problematici pisanja povijesti i mišljenja društva unutar hegemonijskih odnosa u postjugoslavenskim, kapitalističkim vremenima.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ovakav pristup jugoslavenskim sukobima ukazuje na nužnost otvaranja novih, često slabo ili nikako istraženih tema. Navest ćemo nekoliko procesa koji su uveliko oblikovali iskustvo krize krajem 1980-ih i koji mogu poslužiti kao polazište za nove analize. Ovi procesi odnose se na sferu radničke participacije, gašenja sustava informiranja radnika, klasnu formaciju, rastakanja radnog kolektiva kao društvene cjeline, isključivanja radnika iz proizvodnje i razvlašćenje radnika.

Mogućnost radničke participacije u samoupravnim tijelima počinje se sužavati s vrhuncem ekonomske krize 1980-ih. Tada se donose zakoni koji prvo ograničavaju mogućnost radničkog donošenja odluka putem samoupravnih organa i

26 Mislimo na pohod radnika „Borova” na Saveznu skupštinu iz srpnja 1988. (usp. Ivčić, Nekić i Račić 2014).

povećavaju moć uprave, da bi se samoupravljanje zatim ukinulo. Bez obzira na ocjene uspješnosti jugoslavenskog samoupravljanja (ovdje nećemo ulaziti u tu debatu), ovaj proces zaslužuje posebnu pažnju jer se odnosi na gašenje jednog, koliko god ograničenog, oblika političke participacije. Također, vrijedi promotriti implikacije njegovog gašenja ukoliko znamo da su zborovi radnika i radnički savjeti ipak bili mjesto susreta različitih pozicija i interesa te, općenito, artikuliranja nezadovoljstava. Njihovim gašenjem su stoga radnici ostali bez mogućnosti ikakvog političkog sudjelovanja sve do onog, opet ograničenog, na parlamentarnim izborima.

Istovremeno s velikim promjenama i očitom potrebom za boljom informiranošću radnika o pitanjima poput pretvorbe i privatizacije, stečajeva i noviteta u radnom zakonodavstvu, tvorničke i radničke novine, čija je svrha bila osigurati informiranost radnika o stanju i perspektivi poduzeća, sve se češće gase s opravdanjem „racionalizacije poslovanja”.²⁷ Alternativno, novine u poduzećima usmjerava se prema funkciji „faktora mobilizacije” za reformu i za „stvaranje pozitivne klime za poduzetništvo”.²⁸ Ovaj trend predstavlja bitan moment u procesu prelaska na tržišne odnose. Primjer tjednika *Borovo* pokazuje da su radničke novine dotad bile fokusirane na probleme rada i poslovanja te su mogle, a vrlo često i pokušavale, osigurati bolju informiranost radnika u trenutku kada drugi mediji u prvi plan počinju stavljati stranačka i nacionalistička prepucavanja.

Neki aspekti klasne formacije u kasnom socijalizmu zavrijedili bi dodatnu pažnju. Stratifikacija koja je postojala u društvu, a koju su istraživali npr. Pavlović (1988) i Lazić (1987), dodatno se pooštava restauracijom kapitalističkih odnosa.²⁹ Nova orijentacija, koja pretpostavlja da će ekonomsku sigurnost uživati samo oni koji su „tržišno” isplativi, stvara antagonizme, kako među radnicima različitih poduzeća tako i unutar kolektiva. Ovdje je također potrebno razmišljati o promjenama u strukturi rada, njegovom odmicanju od industrijskog (u socijalizmu idealnotipskog) i načinima na koje su ove promjene registrirane unutar dominantnog produktivističkog modela.

Vrlo je bitna tema odnosa poduzeća i zajednice, odnosno društvenih implikacija deindustrijalizacije. Rascjepkavanje i ekonomsko stagniranje radnih kolektiva za sobom je povlačilo urušavanje niza socijalnih usluga koje su o njima finan-

27 „Sindikatova podrška novinama”, *Borovo* 3131, 1.6.1990, str. 1.

28 „Kult rada i efikasnog poslovanja”, *Borovo* 3119, 9.3.1990, str. 2.

29 Pritom je važno imati na umu Lazićevu napomenu da kod prelaska na kapitalističke društvene odnose nije dovoljno promatrati samo „promene ... unutar ... stratifikacijskog sistema, nego, prvenstveno, promene samog tog sistema, odnosno principa njegovog konstituisanja, koji determinišu i način na koji se on manifestuje u području ekonomskih nejednakosti, vertikalne pokretljivosti i sl.” (Lazić, 2011: 125). U istom tekstu Lazić nudi i korisne komentare o mjestu države u procesu postsocijalističke tranzicije.

cijski ovisile. Fragmentacijom velikog industrijskog sistema poput Borova, koji je kao cjelina predstavljao motor pokretač zajednice, ova se funkcija gubi.

Isključivanje radnika iz proizvodnje, koje se događalo u etapama *čekanja – štrajkovi – stečajevi – nezaposlenost*, važan su dio radničkog iskustva posljednje godine pred rat. Tim više iznenađuje da je ovo područje gotovo u potpunosti neistraženo. Ovo razdoblje, koje neki sukladno ekonomskim pokazateljima opisuju kao početak oporavka jugoslavenske ekonomije, otkriva se u drugačijem svjetlu ukoliko situaciju promotrimo „odozdo“.

Do sada je malo truda uloženo u istraživanje procesa ukidanja društvenog vlasništva. Ova ocjena može djelovati paušalnom ukoliko se prisjetimo analiza „divljeg kapitalizma“ (Županov, 2001) na području SFRJ, i teza koje „anomalijiški“ značaj naše tranzicije objašnjavaju socijalističkim iskustvom koje je stvorilo (ili propustilo modernizirati) određeni tip mentaliteta. Pritom se ponovno kao samorazumljiv nameće proces ekonomske transformacije, koji se izolira od političkih zbivanja (tj. politička zbivanja promatraju se kao ono što „intervenira u“ ili „iskrivljuje“ inače neupitan proces). Važno se stoga čini upozoriti kako nasuprot današnjoj neupitnosti i prirodnosti tranzicijskog procesa, kod radnika iz ovoga perioda nailazimo na neizvjesnost po pitanju ishoda tranzicije. Ono što danas proučavamo kao put u kapitalističku privredu ili privatno vlasništvo, još 1990. i 1991. radnici nisu doživljavali kao odlučan proces. Za bolje razumijevanje percipirane neizvjesnosti, osim radničkog iskustva, potrebno je dodatno analizirati i kontradiktornosti u medijskim napisima, izjavama političara i sindikalnih vođa, kao i djelovanje stranačkih aktivista u poduzećima u trenutku priprema za ukidanje društvenoga vlasništva.

Na kraju, ponovimo da nas naš istraživački rad navodi na zaključak da bi se isplatilo propitati neka opća mjesta suvremenog mišljenja o radništvu i radu, njihovu genealogiju, pretpostavke i implikacije.

Literatura

- Archer, Rory, “Social Inequalities and the Study of Yugoslavia’s Dissolution”. In Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington, 2014, pp. 135–153.
- Bieber, Florian, “Introduction”. In Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham i Burlington, 2014, pp. 1–7.
- Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington, 2014.
- Cvek, Sven, Ivčić, Snježana i Račić, Jasna, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: 'Borovo' 1989”, *Politička misao*, god. 52, br. 2, 2015, str. 7–34.
- Čorkalo Biruški, Dinka i Ajduković, Dean, „Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara”, *Revija za socijalnu politiku*, god. 16, br. 1, Zagreb, 2009, str. 1–24.

- Dolenec, Danijela, „Preispitivanje 'egalitarnog sindroma' Josipa Županova”, *Politička misao*, god. 51, br. 4, 2014, str. 41-64.
- Dragović-Soso, Jasna, “Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations”. In Lenard J. Cohen and Jasna Dragovic-Soso (eds.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Purdue UP, West Lafayette, Indiana, 2008, pp. 1–39.
- Duara, Prasenjit, “Transnationalism and the Challenge to National Histories”. In Thomas Bender (ed.), *Rethinking American History in a Global Age*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2002, pp. 25–46.
- Franičević, Vojmir, „Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije”, *Politička misao*, god. 39, br. 1, 2002, str. 3–34.
- Štulhofer, Aleksandar, „Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996–1998: Povratak u budućnost”. Čengić, Drago i Rogić, Ivan (urd.), *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999, str. 87–113.
- Fraser, Nancy, “From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist Age'”, *New Left Review* 1/212, 1995, pp. 68–93.
- Gagnon, V. P., *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca, 2006.
- Grdešić, Marko, “Class Discourse in Croatia: Where Did It Go? Is It coming Back?” *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 29, No. 3, 2015, pp. 663–671.
- Gupta, Suman, *Social Constructionist Identity Politics and Literary Studies*. Palgrave Macmillan, Houndmills and New York, 2007.
- Ivčić, Snježana, Nekić, Martina i Račić, Jasna, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji? Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ”. *Diskrepancija* 19, 2014, str. 6–23.
- Jović, Dejan, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija”, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 62(8), 2001, str. 8–62.
- Kardov, Kruno, „Od politike razlika do politike prostora: posljedice rata na društveni život u Vukovaru”, *Polemos* 5 (2002) 1–2: 99–115.
- Kardov, Kruno, „'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj”. U Ramet, Sabrina P. i Mandić, Davorka (urd.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Alinea, Zagreb, 2006, str. 65–85.
- Lazić, Mladen. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Naprijed, Zagreb, 1987.
- Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji”, *Politička misao*, god. 48, br. 3, 2011, str. 123–144.
- Lazić, Mladen and Cvejić, Slobodan, “Working Class in Post-Socialist Transformation: Serbia and Croatia Compared”, *Corvinus – Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 1, No. 1, 2010, pp. 3–29.
- Lowinger, Jake, *Economic Reform And The 'Double Movement' In Yugoslavia* (doktorska disertacija), Johns Hopkins University, 2009.
- Malešević, Siniša, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, Houndmills and New York, 2006.

- Meiksins Wood, Ellen, *Democracy against Capitalism: Renewing historical materialism*. Cambridge UP, Cambridge and New York, 1995.
- Moran, Marie, *Identity and Capitalism*, Sage, London, 2015.
- Musić, Goran, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988–2013*. Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013.
- Musić, Goran, “‘They Came as Workers and Returned as Serbs’: The Role of Rakovica’s Blue-Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the late 1980s”. In Duda, Igor, Stubbs, Paul and Archer, Rory (eds), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslavia*, Ashgate, Farnham, 2016.
- Ost, David, “Class after Communism: Introduction to the Special Issue”, *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 29, No. 3, 2015, pp. 543–564.
- Pavlović, Vukašin, *Sindikati i štrajkovi*, Radnička štampa, Beograd, 1988.
- Petak, Zdravko, „Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije”. U Fleck, Hans-Georg i Graovac, Igor (urd.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2005, str. 57–77.
- Spaskovska, Ljubica, “The Yugoslav Chronotope: Histories, Memories and the Future of Yugoslav Studies”. In Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington, 2014, pp. 241–253.
- Thompson, E. P., “Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class?” *Social History*, Vol. 3, No. 2, 1978, pp. 133–165.
- Tomić-Koludrović, Inga and Petrić, Mirko, “Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1)”, *Revija za sociologiju*, god. 44, br. 2, 2014, str. 107–137.
- Vladislavljević, Nebojša, *Serbia’s Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Palgrave Macmillan, Basingstoke and New York, 2008.
- Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton University Press, Princeton, 1995.
- World Bank. *Yugoslavia – Industrial restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring*, 1991.
- Županov, Josip, *Od ’komunističkog pakla’ do ’divljeg kapitalizma’*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.

Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić

LABOR IN THE INTERPRETATIONS OF YUGOSLAV CONFLICTS

Abstract: Our interest in the problem of Yugoslav conflicts comes from our work on the research project Continuity of social conflicts in Croatia 1987-1991., in which analyze the events in the “Borovo” industrial system in Vukovar in this period, while working on the microlevel of sociohistorical analysis. This allows us to reach certain insights relevant for the more general problems of continuity of social conflicts in post-yugoslav societies. Our approach assumes that Yugoslav conflicts begin at the time when capitalist social relations are being established, and that this simultaneity

is not merely incidental. Our analysis begins before the conflicts reach their final, violent phase. We are interested in reconstructing the position of “Borovo” workers before the war, their experience of the contemporary crisis and dramatic social change. When approaching this period, we try to take into account the cultural and political ways by which workers could articulate their interests and their resistance to the ongoing reforms. Our goal is also to intervene in present-day debates about Yugoslav conflicts. Today, the retrospective disposition and identitarian logic of disputes among post-Yugoslav countries occludes the undisputed character of their transitional present and the persistent conflicts it implies.

Key words: socialism, capitalism, nationalism, Yugoslavia, labor, class, identity.

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

Tekst je nastao uz finansijsku podršku Rosa
Luxemburg Stiftunga SEE.